

КАКВО НИ КАЗВА Д-Р БОГОРОВ – ПЪРВИЯТ БЪЛГАРСКИ СТОПАНОВЕД, РАДЕТЕЛ НА ЕВРОПЕЙЗМА

Проф. д-р ик.н. Методи Кънев
Катедра "Обща теория на икономиката"
Стопанска академия "Д. А. Ценов"

Abstract: This paper presents an attempt for reevaluation of Bogorov's contribution to Bulgarian economic thought. It subject to analysis his main ideas in the field of economic wealth and its sources and considers his economic programme through which he theoretically grounds the progress of Bulgaria on the way of its europeization. The paper presents Bogorov's ideas of the industrial and trading politics and his views of justice and the needed social order. Our standpoint is that Bogorov's ideas haven't lost their importance and value nowadays.

JEL classification: B1, B3, B4

Key words: Ivan Bogorov, his life and work, philosophy, economic ideas, economic programme

Резюме: Статията е посветена на 180-годишнината от рождението на великия възрожденец. Тя е опит за по-достоверна оценка на приноса на Богоров в българската икономическа мисъл. Предмет на анализ са философско-икономическите възгледи и основните икономически идеи на Богоров в областта на икономическото богатство и неговите източници у нас, а също така стопанската програма на Богоров, с която той теоретически фундамира възхода на България по пътя на нейната европеизация. Основно място заемат идеите на Богоров за нужната ни индустриална и търговска политика и за справедливостта и необходимия социален ред. Становището ни е, че идеите на Богоров са актуални и днес.

Тази статия е посветена на 180 годишнината от рождението на големия родолюбец, просветител и основоположник на икономическата мисъл у нас – д-р Иван Богоров. Неговото творчество е изследвано от най-изтъкнати български учени: А. Годоров-Балан, Ив. Д. Шишманов, Ст. Младенов, Б. Пенев, М. Арnaudов и др. За Богоров като първи стопановед обаче, има само една студия.¹ Юбилеят на големия възрожденец е подходящ повод да се направи опит за по-достоверна оценка на неговия принос като икономист. Дължим извинение за многобройните цитати, но държим Богоров да говори лично за избрания от нас предмет. Надяваме се, че автентично изложените му мисли са твърде поучителни и днес.

---

¹ Натан, Ж. И др. История на икономическата мисъл в България, т. 1. С., изд. "Наука и изкуство", 1971, с. 108-128.

Живот и дело

Иван Андреев Богоров /с литературно име Богоров/² е роден в Карлово, по неуточнени данни – в края на 1820 г. или в началото на 1821 г. Останал е без баща съвсем малък. Най-напред учи в Карлово при прочутия възрожденски учител Райно Попович. След това потегля за Цариград, за да намери – по собствените му думи – “Философския камик на уредбата на света”. В Коручешме – школата на гръцката патриаршия – заедно с Г. С. Раковски “бленува пробуждането на българската народност”. Затова после отива в Одеса, в прочутата Ришельовска гимназия, за да изучава “славянски науки”. Там, “далеч от виторожния месец”, за да “свествява българите” литографира и разпространява българския царски герб /1840 г./. Сетне обикаля български градове, “за да придумва българите да са не учат веке гръцки, а само български”. На издръжка на български търговци от Букурещ следва три години химия в Лайпциг и след известен престой в Цариград завършва медицина в Париж. Беден по битие, Богоров навсякъде усвоява култура и събира знания, за да бъде полезен на “бащинията си”. Практикува лекарска професия в Цариград и в Пловдив, но отсяда временно и в Букурещ, Виена и други културни центрове. В Пловдив той констатира, че “народа има потреба повече от майстория /индустрия/, отколкото от лекарство.”³ И основава първото българско икономическо списание – Журнал за наука, занаят и търговия /1862 г./. Прави и неуспешен /поради невъзможност да разпространи акциите/ опит да основе в Пловдив фабрика за памучни платове. Първо в Лайпциг, а после в Цариград основава и издава вестници и сътрудничи активно на други издания. Превежда от чужди езици, пише пътеписи, съставя речници, участва като военен лекар в сръбско-турската война /1876 г./ и се поставя на разположение /като преводач/ на руските войски във войната през 1878 г. Доживял Освобождението, Богоров открито въстава срещу Берлинския договор – “унищожител на целокупна България”. Ратува за демократично устройство на новата българска държава.⁴ Врекъл се на отечеството, подобно на другия велик карловец В. Левски, остава без собствен дом и семейство. Не е намерил време дори за един портрет, за да остави лика си за грядущето. Завършва живата си на 20.X.1892 г. в София като почетен член на Българското книжовно дружество /сега - БАН/, но в пълно

² Вж. биографични подробности в: Н е д я л к о в, Хр. Д-р Иван Богоров. С., изд. “Народна младеж”, 1977.

³ Б о г о р о в, Ив. Живота ми, описан от мене. Цит. по: Иван Богоров. И се започна с “Български орел”. Подбор от Петко Тотев. С., изд. “Български писател”, 1983, с. 391. По-нататък, ако изрично не е посочен друг източник, ще цитираме Богоров по тази книга.

⁴ За делото на Богоров вж: Д-р Ив. Б о г о р о в. Изб. Съчинения. Увод, ред. и бележки от Л. Стоичкова. С., “Хемус”, 1940; Д-р Б о г о р о в. Няколко дена разходка по българските места. Стъкмил Ст. Илчев. Изд. на Ст. Чилингиров. С., 1942; Д-р Б о г о р о в. Избрани страници. Избор и бележки от д-р С. Стойков. С., “Хемус”, 1944; Б о г о р о в, Ив. избрани произведения. Под ред. на Р. Русев. С., “Български писател”, 1963; Б о г о р о в, Д-р Ив. За народна сваят, добро поминуване и родна реч. Избрани произведения. Изд. “Хр. Г. Данов” – Пловдив, 1970; Б о г о р о в, Ив. И се започна с “Български орел”. Подбор от П. Тотев. С., “Български писател”, 1983.

Г. С. Раковски пише за Богоров: “Он се денем и нощем трудеше сам да пише, сам в печатницата си да нагледва и работи и сам йоще да тича по пощи. А от друга страна, да няма и най-нужните разноски и да е йоще задлъжнял тому и оному за народное дело. Нямаме намерение да хвалим г. Богорова, но свята длъжност ни кара да кажем истината.” /Вж. Б о г о р о в, Д-р Ив. Материали свързани със 150-годишния юбилей от рождението му. Изд. “Хр. Г. Данов” – Пловдив, 1972, с. 27/

разочарование, без достатъчна “подпорка” на родолюбивото си дело. Озлобен към “тии, които не правят друго, освен да пречат на ониз, които желаят да напреднат”, Богоров с горчивина пише, че у нас “слава ще рече да не оставяме другото да успее.” “Отникъде ме не огрее нищо”, пише той, всичко “върви напусто”. Това го прави “жален-тъжен”.⁵ Така е: живият – както гласи поговорката – се оценява по недостатъците му; отишлият си вече – според заслугите му. Заслугите на Богоров обобщено могат да се изразят в това, че постави въпросите, които тогава е трябвало да се поставят и даде отговорите, които е трябвало да се дадат.

Философско-икономически възгледи

Историографията ни с основание тачи Богоров като изтъкнат възрожденец. Признавайки този факт, тя “великодушно” му прости “наивния материализъм” и “еволюционизъм”, както и това, че не се “издигнал” до възгледа за “революционно преустройство на обществото”.⁶ Всъщност Богоров е имал по-зряла светогледна и ценностна ориентация, подкрепяща общия цивилизационен процес, а не романтични прескоци или отклонения от него.

Според нас отпразнен пункт за разбиране на Богоровите философско-икономически възгледи са схващанията му за живота като висша ценност, пронизана от нуждата и полезността. “Животът – пише Богоров – сам дава /на всички/ една помисъл и едно значение на създадена вселенна”. А “онова, което одушевява всички тоя свят .... То е нуждата, то е ползата, то е слободното надварване.”⁷ В понятията “самотворност на живота”, “нужда” и “ползност” прониза опит да се примирят природните с нравствените закони, необходимостта със слободата, целите и волята. Затова Богоров поставя риторичния въпрос: “Нъравствени закони на чловечеството не са ли толкос възвишени и толкос великолепни, колкото законът на тяжестната сила за небесните тела?”⁸ Той подчертава значението на слободата, на стремежите и на волята за постигането им, но основа подвластен на тезата за наличие на обективни закони, на които е подчинен животът. Оттук е и имплицитно съдържащата се в творчеството му теза за **примата на самотворността на живота пред неговото управление**. Върху тази методологическа основа формира икономическите възгледи.

Богоров правилно е представян като адепт на икономическия класицизъм.⁹ Ала преди да бъде в Париж, е бил в Лайпциг. И е повлиян най-напред от немския практицизъм и от идеята за доминирането на нацията пред индивида. През 40-те години, когато Богоров е пребивавал там, Лайпциг е излъчвал мощни импулси за строителство на фабрики, железници, за книгоиздаване и е център на търговията между Изтока и Запада. В стопанския и политическия е доминирал духът на либерализма. Саксония открито се обявява за “слободна игра на силите” т.е. за слободно предприемачество, търговия и конкуренция и за индивидуални слободи /на печата, вярата, съвестта,

⁵ Б о г о р о в, Ив. Живота ми, описан от мене. Цит. по подбора на Петко Тотев, с. 384.

⁶ Вж. Б о г о р о в, Ив. Материали свързани със 150-годишния юбилей от рождението му. Изд. “Хр. Г. Данов” – Пловдив, 1972, с.с. 25, 26, 68.

⁷ Б о г о р о в, в. “Ради зачало на живота” и статията “Извор печалба”. По подбора на П. Тотев, с. с. 162, 199

⁸ Б о г о р о в, Ив. “Ради зачало на живота”. Пак там, с. 162.

⁹ Натан, Ж. И др. Цит. съч., с. с. 111, 112.

събранията, сдруженията/. Тази идейна атмосфера Богоров пренася в България. Той е познавал “националната политико-икономическа система” на Фр. Лист. Възприел е апелацията към народните традиции, принципа на еволюционизма, идеята за националната държава. Но не е възприел критическото отношение на Лист към либерално-утилитарните пазарни принципи на Смит. След пребиваването си в Париж Богоров става откровен последовател на английски и френския икономически класицизъм в лицето на Смит и Ж. Б. Сей. В духа на тази школа оттук нататък Богоров ще обръща голямо внимание на икономическия фактор на общественото развитие.

Като Маркс Богоров счита, че “Трябува изпървом да ся прехраним и човек може да философува напослед”. Естеството – продължава той – е дарило човека с лични интереси, чието преследване създава /капитала/, с който посрещаме всичките си “потреби” ... Така светът върви към усъвършенствуване все напред, разноските и на човека, и на царщината се умножават. Затова управлението, за да посрещне тях разноси, изнамерва все по-висши извори на приход.¹⁰ Аргумент че Богоров отдава примат на икономическия фактор е и следващото твърдение: “Според наша собствена мисъл и която сме готови всякогаш да потвърждаваме, трябва по-напред да спечелим пари и сетне посредством богатството да ся просветим и образуваме. А парити ся печелят с работа”¹¹. За Богоров производството /земеделието, индустрията и търговията/ са източник на парите.

Но Богоров не пренебрегва наученото в Германия. За него “наука и занаят /индустрия/ са две нечта неотделни”. Те са “стегнато свързани и си имат междуособно влияние”.¹² Не забравя да подчертае, че “Една наука успява там, дето чловеците имат нужда от нея”. Училищата “трябува да бъдат занаятски и търговски”.¹³ Той не остава като икономистите-класици в разредения въздух на абстрактно-дедуктивните разсъждения. Само използва подобни идеи като основа на възгледите си за пътя, по който трябва да се развива България. Подобно на Фр. Лист съставя практическа програма, която да осигури стопанския ни възход. Основна ценност за него е не личният интерес, а обществената полза. И се отнася с упрек към сънародниците си доколкото “... секой се грижи за своята бъдност /бъдеще/, без да помисли, че има една обща бъдност, от която се поражда и неговата”¹⁴. В това изречение е целият Богоров.

Следователно оригиналността на Богоров не е само в това, че пръв свързва абстрактните класически постановки с практическите цели на българския народ на прогреса, както се счита от Ж. Натан¹⁵. Богоровата оригиналност е преди всичко методологическа. Той се стреми да обхване в едно единно методологическо начало надисторическия и абстрактен утилитарно-либерален подход на Смит и национално-историческия прагматизъм на Лист. И е бил убеден, именно този методологически дуализъм е адекватен на историческите задачи, които е трябвало да се решават през XIX в. В нашите земи.

¹⁰ Богоров, Ив. “Извор печалба”. По подбора на П. Тотев, с. 198-199

¹¹ Богоров, Ив. Господари балкапанци. По подбора на П. Тотев, , с. 230.

¹² Богоров, Ив. Журнал за наука, занаят и търговия. По подбора на П. Тотев, с. 156.

¹³ Богоров, Ив. Няколко дена расходка по българските места. По подбора на П. Тотев, с. 255-256

¹⁴ Богоров, Ив. Живота ми, описан от мене. По подбора на П. Тотев, с. 393.

¹⁵ Натан, Ж. И др. Цит. съч., с. 119.

На Запад епохата създава мислителите. У на с – поради изостаналост и чужди влияния – мислителите-възрожденци създават епоха. Един от тях е Богоров. Той търси и установява елементите, които формират основите и които подпомагат развитието на икономиката и на икономическото съзнание в България. Неговото творчество едновременно носи и създава духа на предосвобожденската епоха. Може ясно да се каже: той е от онази плеада велики възрожденци, които морално подготвиха българския преход към капитализма в края на XIX в. Без това “натрупване на буржоазно съзнание” не би бил възможен възходът на България по пътя на нейната европеизация.

Основни икономически идеи

Богоров не е оставил обемисти икономически трудове, но е разбирал от икономика. Изразил е възгледите си чрез множество статии в периодичния печат. Централно място в тях заемат въпросите за богатството и неговите източници, за ролята на търговията, на парите, на индустриалната и външотърговска политика.

За богатството и неговите източници. Следвайки класическата школа, според Богоров “Науката има за предмет развитието и разпръскването на богатството в обществото и майсторският живот на един народ... Познанието на естествените закони съставлява науката, употреблението на тях закони съставлява майсторските леснини”¹⁶, /технологията/. Богоров е доловил стремежа на класиците да поставят политическата икономия в “ряда на естествените науки”. Повлиян може би от Лист, той упреква класиците, че техните разбирания “са чисто умозрителни и не могат да предложат друго нещо освен познанието на законите, които управляват предмета, с който науката се залавя...” Възгледът на Богоров най-дхвърля тезата на меркантилистите за богатството като пари от злато или сребро. Разширява и представата на физиократите и дори на Смит, отъждествяващ богатството с материалния продукт изобщо. Той критикува физиократическата теза, че е производителен само земеделският труд и че дейността на “ръкоделците или търговците, все полезна”, е “една не плодна работа”. Оценява положително схващането на Смит за производителния труд като свързан с манифактурите и с всички “зенимания-давания с другите народи”. С основание Богоров отива още по-далеч: “Богатство – пише той – е всичко, що може да ни служи за нещо си, всичко, що може да ни бъде полезно. Човек да произведе или създаде богатство, ще рече да даде стойността на нещата, що не са имали, или да умножи оназ, що са имали”¹⁷.

Богоров е разбирал добре, че щом има размяна, богатството извършва икономическото си движение във формата на стойност. Този проблем е фундаментален за цялата класическа – обективистична и субективистична – школа. Той не следва строго трудовата теория за стойността. Схващането му е противоречиво: в духа на разбирането на Кант за ценността като лишена от битие и имаща само значение, той свързва стойността с ползата, която стоката е приела от работата, но я представя и като “добивнина”.

Смесването на стойност и полезност /потребителна стойност/ личи дори при Богоровата интерпретация на източниците на богатството. Той е повлиян по-скоро от Ж. Б. Сей и вероятно от Дж. Мак-Кулох, разтворил понятието труд

¹⁶ Богоров, Ив. Изобщо за наука, занаят и търговия. По подбора на П. Тотев, с. 158.

¹⁷ Пак там.

в “работата” на хората, машините, животните и природните сили. Наред с природата, труда и капитала като фактори на богатството в неговата стойностна форма, Богоров прибавя и четвърти фактор – човешките качества, придобити от науката. “От изучението на майсторските леснити – пише той – става явно, че стойността, добивката може ся произведе в предмети: 1. С естествените сили; 2 с остроумните сили на човека и с работата сетне, най-често, с съединение на два елемента. За то богатството и образованието почиват днес върху натрупването на инструментите за работа, сир. На машините, произлазване от помощта на разума и от различните науки”¹⁸.

Подобно на Смит, след факторите на богатството Богоров поставя на първо място труда /”работата”/, неговото разделение и производителност. “Работата е, която може да наспаря богатството”. Тя е най здравия поминък и най-лесната прехрана, точката на зачеването на капитала¹⁹. Богоров правилно свързва растежа на богатството, от една страна, с числеността на заетите /масата на труда/, а от друга страна с производителността на труда, която схваща като производство на повече стоки с по-малко работници²⁰. Но е разбирал, че с две ръце човек може само да се прехранва. Затова въвлеча в работата все повече инструменти, машини, създава фабрики. Натрупването на капитала става “главното средство” за постигане на богатството²¹. Към факторите на растежа на богатството на Богоров прибавя и пазарното търсене на “изработването”, даващо тласък за ново производство²². Към тези по-общи условия той включва още наличието на железници, параходството, акционерните дружества, развитието на науката и образованието и най-вече наличието на стопанска свобода.

З а т ъ р г о в и я т а и п а р и т е. Богоров е против натуралното, изолирано стопанство и е за развитие на производството въз основа на пазара. Без търговия – пише той – “ния не познаваме коя стока е потребна на човеците да я изработим или да я купим и препродадем”²³. Богоров схваща търговията като едно от трите големи разделения на труда, наред със земеделието и индустрията /майсторията/. И я разбира не само като поддържана от плодовете на производството, а и сама като източник на богатство, доколкото умножава добрия поминък чрез доработка, съхраняване и доставка на стоки. Богоров ясно разграничава търговия за задоволяване на нуждите и търговия за обогатяване /препродажба и печалба/. Разбрал е еволюцията ѝ от простата трампа /стока срещу стока/ до формите ѝ в по-ново време. При трампата всеки е едновременно продавач и купувач. Но по същество парите само “улесняват алъш-вериша, защото тия са една посредствена опосредствувача стока”, зад която пак “е станало трампа на две стойности”. Покупката с пари е само външната страна. Защото самите пари се придобиват “от продажбата на едно друго произведение”. “Оний човек, който иска да купи, трябва да започне да продава; и той не може да продаде друго освен онова, что е изработил, или онова, что са изработили за него”. Във всички случаи – подчертава Богоров – “с

¹⁸ Б о г о р о в, Ив. Изобщо за наука, занаят и търговия. По подбора на П. Тотев, с. 157.

¹⁹ Б о г о р о в, Ив. Извор богатство. Пак там, с. 200

²⁰ Б о г о р о в, Ив. Изобща за наука ... Пак там, с. 158; Съдружество за памучна фабрика в Пловдив. Пак там, с. 210.

²¹ Б о г о р о в, Ив. Изобщо за наука ... Пак там, с. 157.

²² Б о г о р о в, Ив. Изобщо за наука ... Пак там, с. 159; Как се обогатяват изедно народ и царщина. Пак там, с. 228.

²³ Б о г о р о в, Ив. Търговия, алъш-вериш и печалба на парити. Пак там, с. 237.

произведения купуваме произведения”. “Всичките нечта ся купуват едните с другити”²⁴.

Богоров си задава важния въпрос: в редовната търговия, извършвана извън всякаква измама, “добивката” на единия произлиза ли от загуба на другия? И отговаря: “Никак ... тук и двамата ... са приели цената на стокити още и заплатата на трудовете си и са спечялили и двамата и навярно еднаква печалба”²⁵. Защото ако сами си изработват предмета на своите желания, той ще им струва по-скъпо.

Богоров е против това, смисълът на търговията да се съзира в евтината покупка и скъпата препродажба. Той споделя класическата теза, че се разменят равноценности. Но принципът на еквивалентността, формулиран още от Св. Т. Аквински, придобива валидност само в рамките на трудовата теория за стойността. Ако критерий е ползата, за която говори Богоров, размяната не може да е еквивалентна: продавачът цени повече парите, които получава за стоката си и затова продава, а купувачът – обратно, цени стоката по-високо от парите си и затова я купува... По важно от този схоластичен спор е друго. Богоров прекрасно е разбрал идеята на Ж. Ж. Тюрго, че в икономиката, благодарение на мобилността на капиталите, действа принципът на “скачените съдове”. “Когато една вейка от майсторията страда – пише той – и други страдат също тъй; едно ръкоделие /манифактура/ что успява, прави и другити да вървят напред... Ако земледелието на един народ стане, то и ръкоделието, и търговията ще успеят ... Един човек, който желае да добива, трябва да направи, трябва да направи всичките около него да печелят и той да ся възползува от тяхното благополучие, защото никой не може ... спечели нищо, ако е заобиколен от такива, които нямат нащо”²⁶.

Богоров свързва производството /индустрията/ с търговията, а тях – с ролята на парите, банките и кредита. За него парите “са една стока, както всяка друга стока, само с разлика, че тя минува навсякъде по света...”²⁷. Той споделя възгледа за металическите пари /от злато или сребро/ и е против книжните пари. Разбира функциите на парите като мярка на стойността и като средство за размяна на стоките, както и ролята на парите като всеобщо въплащение на богатството... Благодарение на функцията им като мярка на стойностите, “нии оценяваме – казва Богоров – всяка друга стока”, а въз основа на функцията им на инструмент на размяната “можем много по-добре да си наземем всичките нечта, от които имаме потреба”²⁸. Но – подчертава Богоров – “Двойната работа, която вършат парити и като инструмент на търговията, и като мярка за стойност, естествено е породила таз хорска мисл, че парити съставляват богатството”, че богатството и пари са “съвършено едноимни”, че да се обогати някой ще рече “да придобие пари”²⁹. Богоров добре е разбирал, че истинското богатство не е в парите, с които се купуват благата³⁰. Но си е давал сметка и за това, че парите не са само скромнен посредник на размяната на стоките. “Парити – пише той – обикалят в альш-веришя и го крепят все едно, както кръвта обикаля в тялото ни, храни го и му задържа живителните сили”³¹.

²⁴ Богоров Ив. Изобщо за наука, занаят и търговия. Пак там, с. 158.

²⁵ Богоров Ив. Обогатяване на империя отоманска и на жителите ѝ. Пак там, с. 201.

²⁶ Богоров Ив. Изобщо за наука, занаят и търговия. По подбора на П. Тотев, с. 159.

²⁷ Богоров И. Реч за парите. Пак там, с. 218.

²⁸ Богоров Ив. Как се обогатяват изедно народ и царщина. Пак там, с. 221.

²⁹ Пак там, с. 221.

³⁰ Пак там, с. 200, 222.

³¹ Богоров Ив. Реч на парите. Пак там, с. 218.

Големият въпрос за Богоров е как се печелят пари. Според него – нито като сами си произвеждаме нужните ни стоки, нито “като два пъти ги в кърпа връзваме”, т.е. като ги извадим от оборот, нито пък чрез забрана за износа им в чужбина. В този последния случай Богоров застъпва тезата на Хюм и Рикардо за самоуравновесяващия се търговски баланс³². Според него “парити се печелят и ся въртят там, дето има много алъш-вериш ... дето хората изработват на множество някаква стока и я продават за потребление на други...” Ако сами си произвеждаме без да видим “лицето на парити” или само купуваме, тогава парити бягат от нас. “Самий цяр на това злополучие, което фърка нине над главите ни ... е направата на фабрики и железни пътища. Тия са обогатили, просветили и надокарали образованието в Европа; тия щат направи и нас да спечелим парити и тогас всичко е лесно, кога има тях”³³.

С оглед на развитието на националната икономика Богоров изяснява ролята на **банките и кредита**. Той ги оценява като “най-действеното средство” за напредъка на индустрията и търговията. Банките могат да са държавни или частни – важно е да мобилизират и най-дребните суми и събирайки ги ведно, да ги превръщат в мощен капитал. Иначе те си остават мъртъв, непроизводителен капитал, който е без това не ни достига³⁴. В същия смисъл Богоров изтъква ролята на акционерните дружества, както и значението на притока на чуждестранен капитал.

От казаното ясно се вижда, че Богоров, макар и за пръв път у нас, задълбочено интерпретира – при това с известна оригиналност – основните проблеми на теоретичната икономия. Още по-важно е това, че неговите трактовки са тясно свързани със състоянието на българската икономика през втората половина на XIX в. Той използва – както правилно отбелязва Ж. Натан – знанията си по политическа икономия, за да покаже на българския народ пътя на прогреса и да синтезира вижданията си в един цялостен проект за стопанското ни развитие³⁵.

Стопанска програма

Лайтмотивът на творчеството на Богоров е 1 /да си запазим нашата идентичност, “да държим здраво езикът си и вярата си” и 2/ да достигнем материалното и културното равнище на Европа. Отговорът и на двата въпроса е в нашата европеизация., т.е. в собственото ни материално, просветно и нравствено издигане.

Преди всичко и най-напред Богоров ратува за свободна България, стремяща се към производителни сили и стопански форми, присъщи на тези в цивилизованите страни. В първия брой на “Български орел” Богоров пише: “Всички народи около нас си извдигнаха главата и виждат по светът ща става и какво трябва да правят”. Власите, сърбите и гърците всячески се стремят да се слеят с другите европейски народи и с наука, с просвета, с търговия и индустрия да захванат сред тях “едно достойно за почет място”. “А какво трябва - продължава Богоров – да правим ми, българете?... Трябва би ми да останем живи умрели, както досега?. Нашите прадеди са “бранили с кръвта си и живота

³² Б о г о р о в, Ив. Как се обогатяват ... Пак там, с. 224-227.

³³ Б о г о р о в, Ив. Реч за парите. Пак там, с. 220.

³⁴ Б о г о р о в, Ив. Съвременното състояние на банковите в Европа и Северна Америка. В: Български книжници, ч. I, февруари 1858, с. 24.

³⁵ Н а т а н, Ж. И др. Цит. съч., с. 119.

си” нашата вяра. “Трябва ли ми ... още много време ... да са препознаваме не като християни ... като братя на другите християни? ... Не. Тва не може да остане тъй занаят. И ми, българете, трябва да започнем да са усещами като народ, който има същите правди с другите европейски народи!”³⁶

Първом, казва Богоров, трябва да се научим да печелим пари, което става с работа, с индустрия и търговия. Примерът на Европа вече ни е доказал, че “земледелието, индустрията и търговията ъставяват главните извори за богатството на народити”. Неразвитостта им у нас е причина за нашата бедност. За да “цѣфти търговията” трябва да се индустриализираме, да заменим занаятите си “с тия,п които цивилизацията е турила на чест”. Европа постигна “голямо богатство за малко време посредством фабрики, които основа с съдружествений начин. Тѣй приличя и ния да направим. За да ся убогатим и ния като тях, днес няма да губаме време да издирваме, измислеваме и усъвършенствуваме, всичко за нас е готово, стига само да пожелаем да го пренасяме от Европа и да започнем да работим и ния с машини като тях.”³⁷ Богоров прави обаче важната забележка, че индустрията ни трябва да отговаря на нашите нужди и да черпи суровини от земеделието ни. Само тя – казва Богоров – ще ни открие всички извори за печялба. Тя днес е “животът на народите”.

Но как – размишлява по-нататък Богоров – да се съберем като народ “под един покрив”, в името на една идея? Вярата – казва той – е моралното свързване, а търговията – вещественото свързване на народа.³⁸ Ние всинца трябва да се облегнем здраво върху “слободата на търговията и да ся не меси управлението никак”³⁹. Освен това “там, дето тя цѣфти, и просветението върви напред.”⁴⁰ И не на последно място “една от най-главните причини за богатството на един народ ... е търговията с чужди страни.”⁴¹ Богоров е за отворена икономика и политика на свободна търговия. В духа на класицизма той пише, че народите се обогатиха не само от произведеното богатство на техните земи, а още по-бърже от взиманията-даванията с другите народи. В своя “Журнал за наука ...” той защитава фритредерския на английските класици и се обявява против покровителствената система на Фр. Лист, която у нас би била протекционистична система на султана. А българският национален интерес във всички се е изразявал с една дума: свобода. Богоров е бил убеден, че “най-голямото добро, което едно управление можяше направи на един народ, състои да развива и улеснява неговити изнасяния... за да ся обогатява и то, и неговити жителе.”⁴² Едва след освобождението Богоров се обявява в полза на един селективен и умерен протекционизъм.

Богоров е прозрял също така, че разцветът на земеделието, индустрията и търговията предполага две важни неща: инфраструктура /железници, пристанища, параходство, търговски училища/ и развитие на акционерното дело, събиране на капитали. В редица публикации /”Железен път от Пловдив да Бургас”, “Българската мореплавателна дружина ...” и др./ той изтъква интегриращата роля на транспорта и на акционерните дружества за развитието

³⁶ Богоров, Ив. Свиквание. По подбора на П. Тотев, с. 48

³⁷ Богоров, Ив. Търговия, альш-вериш и печялба на парити. По подбора на П. Тотев, с. 235.

³⁸ Богоров, Ив. Изобщо за наука, занаят и търговия. Пак там, с. 158.

³⁹ Богоров, Ив. Как ся обогатяват изедно народ и царщина. Пак там, с. 227.

⁴⁰ Богоров, Ив. Просветение и книжнина на българети. Пак там, с. 147.

⁴¹ Богоров, Ив. Съветник. Пак там, с. 186.

⁴² Богоров, Ив. Обогатяване на империя отоманска и на жителети й. В: И се започна с “Български орел”, с. 202.

на икономиката. Съществуващите тогава условия в Турско са били пречка за натрупването на капитали. Затова Богоров горещо препоръчва формирането на акционерни компании и други сдружения. За да настигнем европейците – казва той – “потребно е нам съдружаванието”. Защото “там, дето са събрани мнозина в едно имя, над тях е и благословията небесна”⁴³ Според Богоров “Съдружаванието е едно от най-плодотворните средства, что чловецити имат на разположението си, за да умножават своя имот...”⁴⁴ Нужни са ни “търговски дружества за вапори /параходи/, за железни пътища и за фабрики, от които са ся обогатили и просветили цели Европи и Америки...”⁴⁵

Наред с всичко това Богоров подчертава – с оглед на успеха ни – още едно условие. Това е конкурентноспособността на нашите стоки. Той формулира популярната фраза: “Всяка стока ся харчи там, дето хората имат пореба от нея.”⁴⁶ Ние живеем на една земя – казва Богоров – която всевишний е благословил и накачил с всичкити свои дарове ... На едно такова прехубаво и богато място да живее човек и да не може да намери средство, за да ся обогати, то е срамно.”⁴⁷ А това е според него така, защото нашите стоки “излазят от модата и пак ния не преставаме да ги работим ... Ния сме още и вироглави ... та не послушеваме кога някой нам говори в наша полза. Ния, като работим една стока, която не се продава, то ще рече, че ния вървим против нашите интереси ...”⁴⁸ Трябва да има масова потреба от това, което правим и то да отговаря на тенденциите във вкусовете.

Важни моменти от Богоровата програма са социалният въпрос и въпросът за социалния ред. Той предупреждава работодателите да плащат действителната цена на труда, за да не правят “една вредна грешка на собствената си полза”. Зле платеният работник – пояснява Богоров – намира средства, за да поправи равновесието: той работи без желание, без грижа и колкото се може по-малко. Принуден е да краде /”да слага под скута”/, напуска, когато поръчките са най-много. Противно на Пети и Рикардо и подобно на Смит, той се обявява за заплащане на труда, осигуряващо нормални условия на живот, тъй като само такова възнаграждение подбужда търсенето на стоките, развитието на производството и стремежа към икономии на труд. У нас - продължава Богоров – мнозина нямат сносна работа, “но никой не се погрижи да намери на тях чловеци прехрана и поминувание, от което тии биха принудени да си оставят отечеството.”⁴⁹

Богоров е познавал добре системата на А. Смит. И като него обръща внимание на въпроса за социалния ред. “Ако една нация – казва Смит – не би могла да просперира, без да се ползва от свършена свобода и свършено правосъдие, на света не би имало нация, която би могла изобщо да просперира.”⁵⁰ На свой ред Богоров предупреждава: “една от най-големите потреби за секоя държава, един от най-яките намети /предпоставки/ за нейната бъдност е доброто нареждане на съдбите. Съдбниците /съдилищата/ са

⁴³ Богоров, Ив. Към честитити акционере. П а к т а м, с. 212.

⁴⁴ Богоров, Ив. Сътрудничество за направа на една фабрика да преде и тъче помук в Пловдив. П а к т а м, с.195.

⁴⁵ Богоров, Ив. Балкапан хан. П а к т а м, с. 280.

⁴⁶ Богоров, Ив. Няколко дена расходка по българските места. П а к т а м, с. 255.

⁴⁷ Богоров, Ив. Търговия, алъш-вериш и печалба на парити. П а к т а м, с. 236.

⁴⁸ Богоров, Ив. Търговия, алъш-вериш и печалба на парити. В: И се започна с “Български орел”, с. 236.

⁴⁹ Богоров, Ив. Сътржество за направа на една фабрика... П а к т а м, с. 196.

⁵⁰ С м и т, А. Богатството на народите. С., Партиздат, 1983, с. 659.

храмовете на правдата; те отговарят и заякнват осещанъето за правдата.”⁵¹ Когато хората – продължава той – “загубят от пред очите си началата и мислите, които трябва да ги упътеват, и са отпустнат в своите страсти ... сетнината е нърравствено пропадване.”⁵² Само правдата е това, което стимулира добрите и благородни страсти и възпира злото. Ето защо трябва “съдбата /правосъдието/ да се върше със страх божий, без разлика на лицето или вярата, и да бъдат всите людъе равни пред законът...”⁵³ Богоров се оплаква, че са ни управлявали “без да знаят что е правда и закон”. “То е самий закон и неговото изпълнение – казва той – които държат в добар ред всичките чловеци, и това не може ся сбъдне в Турско, докле не стане равно споделение на днешното управление между християни и турци или съвършена независимостта на единий народ от другий.”⁵⁴

И така ясно е от казаното защо Богоров трябва да се счита за първи стопановед, основател на модерната икономическа мисъл у нас. Ярък родолюбец, радетел за проевропейски път на развитие на страната ни, със своето икономическо творчество той и днес изглежда жив свидетел на българската съдба. Защото той е бил не просто епигон на великите класици-икономисти, а широко скроен мислител-прагматик, застъпващ възгледи с далечен прицел. И сега, след близо 150 години, уроците на Богоров звучат актуално. Това е може би не само най-удивителният, но и най-озадачаващият факт, чието обяснение също се съдържа в творчеството на великия възрожденец.

---

⁵¹ Б о г о р о в, Ив. Правдата е основника на царщините. В: И се започна с “Български орел”, с. 355.

⁵² П а к т а м, с. 354.

⁵³ Б о г о р о в, Ив. Български орел. П а к т а м, с. 50.

⁵⁴ Б о г о р о в, Ив. Чорбаджиите. П а к т а м, с. 245.